

KATOLICY ELBLĄSCY W PIERWSZYM ĆWIERĆWIECZU XVIII W. W ŚWIETLE KSIĘGI ZGONÓW PARAFII STAROMIEJSKIEJ

Słowa kluczowe: Elbląg, Prusy Królewskie, parafia św. Mikołaja, księga zgonów, metryka-
lia, katolicy, pochówki, śmiertelność, epidemia dżumy, wojna północna

Keywords: Elbląg, Royal Prussia, St. Nicholas parish, death book, metrics, Catholics,
burials, mortality, plague epidemic, Northern War

Schlüsselwörter: Elbing, Königliches Preußen, Pfarrei St. Nikolaus, Sterbebuch, Metriken,
Katholiken, Beerdigungen, Sterblichkeit, Pestepidemie, Nordischer Krieg

Współcześnie historycy coraz więcej uwagi poświęcają zagadnieniom związanym z demografią oraz ruchem naturalnym ludności na przestrzeni wieków. Podstawowy materiał archiwalny do tego typu badań stanowią księgi metrykalne. Są one bardzo ważnym źródłem historycznym nie tylko dla historyków czy genealogów, ale także socjologów, kulturoznawców i regionalistów. Obecnie trudno wyobrazić sobie rzetelną monografię konkretnej miejscowości bez wykorzystania metryk kościelnych. Oprócz imion i nazwisk dostarczają one wiele szczegółowych informacji na temat wieku, stanu cywilnego, pochodzenia terytorialnego, mobilności, koligacji rodzinnych, statusu społecznego i materialnego. Księgi zgonów dodatkowo zawierają dane na temat miejsc pochówków, przyczyn i liczebności zgonów oraz długowieczności populacji. Pozwala to określić nie tylko gęstość zaludnienia poszczególnych parafii lub miejscowości, ale również ich poziom zamożności oraz różnicowanie etniczne i stanowe.

Obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych w Kościele katolickim ustanowił sobór trydencki obradujący w latach 1545–1563. Sobór nakazał, aby proboszczowie wszystkich katolickich parafii skrupulatnie odnotowywali udzielone chrzty i pobłogosławione małżeństwa, a z czasem także pogrzeby zmarłych. W Rzeczypospolitej za początek prowadzenia metrykaliów uznaje się rok 1579. Odbyty wówczas we Włocławku synod pod przewodnictwem biskupa Stanisława Karnkowskiego zajmował się między innymi obowiązywalnością na ziemiach polskich ksiąg metrykalnych¹.

---

* Katarzyna Kurasz – studentka w Instytucie Historii UKSW w Warszawie, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5877-0321>, E-mail: katy171099@gmail.com

¹ W. Zawadzki, *Przeszość Elbląga w katolickich księgach metrykalnych zapisana*, RE 26 (2015), s. 19–30.

DZIEJE I ZNACZENIE ELBLĄGA ORAZ JEGO DEMOGRAFIA

Jednym z trzech wielkich miast Prus Królewskich obok Gdańska i Torunia był Elbląg. Zachowały się ogółem 22 księgi metrykalne staromiejskiej parafii św. Mikołaja w Elblągu prowadzone od pierwszej połowy XVII w. do drugiej połowy XIX w., które pozwalają badać demografię i procesy społeczne zachodzące w tym ważnym pruskim mieście na przestrzeni około 250 lat. W niniejszym artykule szczegółowej analizie zostaną poddane katolickie księgi zgonów z pierwszego ćwierćwiecza XVIII w.²

Początki Elbląga sięgają 1237 r., kiedy krzyżacy nad rzeką Elbing założyli miasto. Nowo powstały ośrodek miejski miał stanowić dla rycerzy zakonnych bazę wypadową podczas ich walk z pogańskimi Prusami. Elbląg szybko stał się ważnym punktem dla ekspansji gospodarczej kupców lubeckich i westfalskich. Dzięki korzystnemu położeniu miasto rozwijało się w sposób niezwykle dynamiczny, w krótkim czasie stając się ważnym portem morskim. Już w 1238 r. ufundowano w Elblągu klasztor dominikanów. W 1240 r. za pośrednictwem legata papieskiego miasto otrzymało z Lubeki odpis kodeksu prawa miejskiego, a 10 kwietnia 1246 r. wielki mistrz Heinrich von Hohenlohe nadał przywilej lokacyjny. Jeszcze w XIII w. Elbląg obok Torunia awansował na terenie państwa zakonnego do rangi ośrodka szczególnie atrakcyjnego dla zachodnich kolonistów i inwestorów. Zamożne rodziny kupieckie z Rzeszy licznie przybywały do Elbląga obejmując tutaj różne urzędy i kreując elitarne środowisko. O dużym znaczeniu miasta świadczy fakt, że w latach 1251–1309 swoją rezydencję posiadał tutaj krzyżacki mistrz krajowy, a następnie wielki szpitalnik. Ponadto w Elblągu corocznie zbierała się kapituła generalna pruskiej gałęzi zakonu krzyżackiego. Do 1261 r. rezydował tu również biskup warmiński. Jednak wraz z przeniesieniem stolicy zakonu do Malborka rola polityczna Elbląga zmalała. Pozostał on jednak miastem przodującym wśród pozostałych ośrodków miejskich państwa krzyżackiego. W XIII i XIV w. Elbląg odgrywał też kluczową rolę w Hanzie. Oprócz handlu również rzemiosło przeżywało w tym mieście swój okres pomyślności³.

Odzwierciedleniem bardzo dobrej koniunktury gospodarczej i dynamicznego tempa rozwoju miasta był jego rozrost i liczne inwestycje budowlane. Jeszcze na początku XIV w. na terenie położonej na wschód od Starego Miasta wolnizny zamkowej zaczęła powstawać nowa osada, którą nazwano Nowym Miastem Elblągiem. W latach 1335–1341 przekształcono nową osadę w gminę miejską. W 1347 r. Nowe Miasto uzyskało przywilej lokacyjny, podobnie jak Stare Miasto na prawie lubeckim. Oczywiście dynamicznemu rozwojowi gospodarczemu towarzyszył ponad dwukrotny wzrost liczby ludności w XIV w. z około 4000 mieszkańców do około 9000. Dla tego wzrostu kluczowa była fala migracyjna kupców oraz rzemieślników, przede wszystkim z terenów północnych Rzeszy. Niemieccy przybysze w większo-

² W. Zawadzki, *Katolickie księgi metrykalne diecezji elbląskiej*, Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne 84 (2005), s. 373–393.

³ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk 1970, s. 18–26, 36–41; R. Czaja, T. Nawrołski, *Pierwotny Elbląg*, w: *Historia Elbląga*, Tom I (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 60–130.

ści zaliczali się do elbląskiego patrycjatu. Jednak najliczniejszą grupę mieszczan tworzyli migranci z terenu Prus i Pomorza Nadwiślańskiego. Bardzo dużo osób napływających do miasta pochodziło z najbliższej okolicy, czyli ze wsi położonych na Wysoczyźnie Elbląskiej i Żuławach. Również do rzemieślniczego Nowego Miasta Elbląga stale napływali przybysze z terenu całego państwa krzyżackiego. Nie brakowało tutaj także przybyszów ze Śląska. Z kolei ludność pochodzenia polskiego zasilała, przede wszystkim plebs oraz pospólstwo zarówno Nowego, jak i Starego Miasta. Pochodząca głównie z Wielkopolski, Kujaw i Mazowsza ludność polska skupiała się wokół dominikańskiego klasztoru i kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Drugim punktem skupiającym Polaków była osada Osiek położona na południe od elbląskiego zamku krzyżackiego. W XIV w. Elbląg odznaczał się jeszcze silną, sięgającą 14% warstwą możnych, 28% warstwą średnią oraz 58% grupą osób ubogich⁴.

Niestety korzystna koniunktura gospodarcza miasta zakończyła się wraz z początkiem XV stulecia. Dzięki dogodniejszemu położeniu, lepszym warunkom przedładunku towarów i związanymi z tym niskimi kosztami transportu Gdańsk stał się najważniejszym portem morskim. Natomiast mniej korzystnie usytuowany Elbląg był coraz bardziej izolowany z powodu zapiaszczenia rzeki Elbląg i zamknięcia torów wodnych na Mierzei Wiślanej. Ponieważ w handlu dalekomorskim główną rolę zaczęły odgrywać duże statki, w związku z tym elbląski handel morski oraz związane z nim rzemiosło stopniowo zaczęły upadać. Zmalała także rola Elbląga w Związku Hanzeatyckim. Spowodowało to kryzys gospodarczy miasta oraz pauperyzację jego mieszkańców⁵.

Wraz z recesją gospodarczą w Prusach zaczęły narastać konflikty między zakonem krzyżackim a rodzimym społeczeństwem. Po Wielkiej Wojnie z lat 1409–1411 nastąpił w państwie zakonnym okres sporów pomiędzy krzyżakami a wnoszącymi coraz częściej skargi i żądania stanami pruskimi. W Elblągu odbywały się liczne zjazdy stanów krytykujących politykę krzyżacką. Ponadto w lutym 1440 r. właśnie w tym mieście zredagowano dokument erekcyjny Związku Pruskiego. Znaczenie polityczne tego ośrodka było w tym czasie olbrzymie. Podobnie podczas wojny trzynastoletniej (1454–1466) Elbląg odegrał ważną rolę w walce z krzyżakami, wspierając finansowo i militarnie króla Kazimierza IV Jagiellończyka oraz Związek Pruski. Za swoją wierność i ofiarność miasto zostało nagrodzone przez króla licznymi przywilejami⁶.

Inkorporacja do Korony Polskiej otworzyła nowy etap w dziejach Elbląga. W 1457 r. monarcha nadał mu przywilej regulujący jego wszystkie prawa i obowiązki. Miasto zachowało prawo lubeckie oraz uzyskało kompetencje sądownicze należące dotychczas do krzyżaków. Ponadto Rada Miejska otrzymała na własność wsie i folwarki należące dotychczas do komtura elbląskiego. Władze miejskie uzyskały również prawo obsadzania stanowisk świeckich i duchownych w obszarze swojej jurysdykcji. Król zastrzegł sobie jedynie prawo obsadzania proboszczów przy kościołach parafialnych Starego i Nowego Miasta. W zamian za te przywileje

⁴ R. Czaja, T. Nawroński, *Pierwotny Elbląg*, s. 60–130.

⁵ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, s. 72–77.

⁶ Tamże, s. 49–63.

Elbląg zobowiązał się płacić władcy roczną daninę w wysokości 400 florenów oraz zapewnić królowi i królowej dwór na terenie miasta. Podpisany 19 października 1466 r. traktat toruński potwierdził inkorporację Prus Królewskich do Królestwa Polskiego. Od tej pory Elbląg przynależał do województwa malborskiego i diecezji warmińskiej. Od samego początku miasto to jako jedno z trzech głównych ośrodków Prus Królewskich było członkiem Rady Pruskiej i zajmowało tam wysokie drugie miejsce zaraz po Toruniu. Od 1503 r. Elbląg objął funkcję „strażnika pieczęci Prus Królewskich” i sprawował ją, aż do 1772 r. Z kolei w 1569 r. na mocy dekretu Zygmunta Augusta kasztelan elbląski wszedł w skład Senatu Rzeczypospolitej. Rozpoczął się proces zespalania Prus Królewskich z Koroną⁷.

Rola Elbląga znacząco wzrosła za panowania ostatniego Jagiellona, który realizował swoją politykę morską właśnie w oparciu o Gdańsk i Elbląg. Dodatkowo wojna o Inflanty wymagała znacznych nakładów finansowych oraz posiadania floty. I znowu pomocą służyły te dwa miasta oraz Toruń. Jeszcze za czasów Zygmunta Augusta Elbląg, Gdańsk i Toruń realizowały wspólną politykę. Dopiero w następnych dziesięcioleciach o pozycji Elbląga zaczęły decydować relacje monarchy z Gdańskiem. Miasto skorzystało na rozwoju gospodarczym podczas konfliktu Stefana Batorego właśnie z Gdańskiem. Wówczas to Elbląg stał się głównym zapleczem portowym oraz ośrodkiem floty królewskiej. Jednak przywrócenie Gdańska do łask królewskich w grudniu 1577 r. ponownie pomniejszyło gospodarczą rolę i znaczenie Elbląga. Mimo to przełom XVI i XVII w. to bardzo pomyślny okres dla handlu elbląskiego. Przyczyniło się do tego osadzenie w Elblągu w 1579 r. przez królową angielską Elżbietę I Kompanii Wschodniej. Mimo usilnych zabiegów Gdańska o przeniesienie Kompanii pozostała ona w mieście aż do 1628 r.⁸

XVI w. przyniósł też wzrost liczby ludności z 10.000 u schyłku XV w. do 15.000 w drugiej połowie XVI w. Elbląg stał się jednym z siedmiu największych polskich ośrodków miejskich. Niestety rozwój demograficzny miasta hamowany był wysoką śmiertelnością niemowląt oraz częstymi zarazami, na które Elbląg poprzez swoją gęstą zabudowę i zły stan sanitarny był narażony. Dla przykładu epidemie w latach 1587, 1588, 1600–1602, 1611, 1620 zebrały 1336 ofiar a epidemie z 1623 i 1625 r. – 3911 osób. Straty ludnościowe rekompensowało miastu osiedlanie się w nim przybyszów z innych regionów i państw. Wskutek powołania Kompanii Wschodniej do Elbląga zaczęło napływać wielu Anglików. Z kolei z powodu przesładowań religijnych w Niderlandach godne warunki do życia znalazło tutaj, także wielu Holendrów. Nowożytny Elbląg przekształcił się w miasto wielonarodowościowe i wielokulturowe⁹.

⁷ W. Szczuczko, *Polityczno-gospodarcze przesłanki rozwoju miasta*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 5–17; Tenże, *W nurcie polityki*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 276–301.

⁸ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, s. 80–84; W. Szczuczko, *Polityczno-gospodarcze przesłanki rozwoju miasta*, s. 5–17; Tenże, *W nurcie polityki*, s. 276–301; K. Baniak, *Elbląg w polityce wewnętrznej Stefana Batorego*, *RE* 27 (2016), s. 51–86.

⁹ J. Tandecki, *Rozwój przestrzenny miasta i jego stosunki ludnościowe*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 18–29; S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, s. 64–72; W. Zawadzki, *Ożenki katolickie jako element ruchu migracyjnego*

Niezwykle ważnym aspektem w nowożytnych dziejach miasta była reformacja, która uczyniła z Elbląga silny ośrodek luterkański. W 1523 r. nauka Lutra była tutaj już dobrze znana i trafiła na podatny grunt. Skonfliktowana o posiadłości ziemskie z biskupami warmińskimi Rada Miejska widziała w nowym wyznaniu szansę oswo-bodzenia się od wpływów duchowieństwa katolickiego. Ponadto Rada od samego początku uzależniała od siebie powstający Kościół luterkański. Władze dążyły też do umocnienia swojej pozycji w mieście względem pospólstwa i plebsu, które już w 1525 r. zaczęły się buntować. Pierwsza elbląska gmina luterkańska została powo-łana do życia w 1542 r. przy kościele mariackim. Następnie protestanci przejęli ko-ściół Trzech Króli na Nowym Mieście. Luteranie rozpoczęli również zabiegi u króla w sprawie formalnego uznania nowej wiary. Postępom reformacji w Elblągu pró-bował zapobiec biskup warmiński Stanisław Hozjusz. Jednak podejmowane przez niego próby rekatalizacji miasta nie powiodły się. Luteranizm zdobywał kolejnych wyznawców. Umocnianiu się reformacji towarzyszyła niechęć i brak tolerancji względem katolików. Już 6 stycznia 1573 r. Rada usunęła z miasta duchownych katolickich i przejęła kościół parafialny św. Mikołaja. W ten sposób rozpoczął się wieloletni spór protestantów z katolikami o kościół św. Mikołaja, który ostatecznie dopiero w 1616 r. zwrócono stronie katolickiej. Aż do XIX w. luteranie stanowili blisko 80% mieszkańców, jednakże oprócz wyznawców nauki Marcina Lutra i kato-lików Elbląg zamieszkiwała też niewielka grupa mennonitów i kalwinów¹⁰.

Tragicznym momentem dla miasta okazała się wojna polsko-szwedzka na po-czątku XVII stulecia. 14 lipca 1626 r. zagrożony Elbląg poddał się Szwedom bez walki. Rozpoczął się uciążliwy okres okupacji szwedzkiej w latach 1626–1635. Na mocy rozejmu w Sztumskiej Wsi Elbląg powrócił do Rzeczypospolitej. Spokój po-trwał jedynie 20 lat. Już 22 grudnia 1655 r. odbył się uroczysty wjazd do miasta kanclerza szwedzkiego Oxenstierna. Szwedzi opuścili je dopiero 24 sierpnia 1660 r. Skutki „potopu” były dla Elbląga podobnie jak dla innych ośrodków w kraju opła-kane. Bardzo spadła ilościowa i jakościowa produkcja rzemieślnicza. Dodatkowo nastąpił kryzys w stosunkach handlowych i kredytowych. Tymczasem rok 1698 przyniósł kolejne nieszczęście. 7 czerwca August II i Fryderyk III podpisali układ na mocy którego Hohenzollern mógł zająć Elbląg. Pomimo prób oporu i negocja-cji pozostawione bez pomocy królewskiej miasto poddało się Brandenburczykom 11 listopada 1698 r. Opuścili oni Elbląg dopiero po usilnych staraniach strony pol-

---

w nowożytnym Elblągu, w: *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2016, s. 195–205.

¹⁰ S. Waldoch, *Początki reformacji w Elblągu i jego regionie*, RE 4 (1969), s. 14–18; M. Pawlak, *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 173–194; M. Józefczyk, *Z problematyki wyznaniowo-demograficznej Elbląga w latach 1675–1874*, w: *Między Wileńszczyzną a Prusami. Polityka. Społeczeństwo. Kultura (XIII–XX w.)*, red. J. Włodarski, Gdańsk 1998, s. 135–143; A. Szorc, *Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*, Olsztyn 2002, passim; W. Zawadzki, *Proces marginalizacji katolików w protestanckim Elblągu na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Państwo i Kościół wobec wolności obywatelskich oraz wyznaniowych mieszkańców we wczesnonowożytnej Europie*, red. Z. Hundert, D. Milewski, Warszawa 2018, s. 78–88; Tenże, *Luterkańska hegemonia wyznaniowa w nowożytnym Elblągu*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestant w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018, s. 171–180.

skiej. Zawarte w lutym 1700 r. porozumienie nie uchroniło jednak na długo miasta od roszczeń brandenburskich. Jeszcze w 1700 r. wybuchła wojna północna, która trwała aż do 1721 r. Wtargnięcie wojsk szwedzkich na ziemię Rzeczypospolitej tylko ułatwiło Fryderykowi zajęcie w grudniu 1703 r. elbląskiego terytorium miejskiego. Z kolei 18 marca 1713 r. król Fryderyk Wilhelm I przyjął hołd od mieszczaństwa elbląskiego. I tym sposobem Elbląg na długie dziesięciolecia dostał się pod panowanie pruskie¹¹.

O ile w drugiej połowie XVI w. można było zaobserwować znaczny wzrost liczby mieszkańców (z 10 tys. do 15 tys.), to w późniejszych stuleciach zaludnienie Elbląga zmalało. Wpłynęły na to, przede wszystkim wojny i zarazy. W XVII w. do zmian demograficznych przyczyniły się w głównej mierze lata potopu szwedzkiego (1655–1660). Wówczas oprócz zmagañ wojennych Elbląg dotknęła ogromna epidemia. W wyniku tylko samej zarazy w mieście zmarło wtedy 3100 osób, a na skutek całej wojny łącznie 10400 mieszkańców. Oczywiście te duże straty ludnościowe udało się w pewnym stopniu zniwelować dzięki osiedleniu się w mieście licznych przybyszów z Pomorza, Warmii i Prus Książęcych. Niestety początek XVIII stulecia obfitował w kolejne negatywne dla tego ośrodka miejskiego i całej Rzeczypospolitej wydarzenia. Trwająca 21 lat wojna północna oraz epidemia dżumy zebrały pokazne, śmiertelne żniwo. Towarzyszyły temu znaczny upadek gospodarczy miasta oraz pauperyzacja jego mieszkańców¹².

ŚRODOWISKO ELBLĄSKICH KATOLIKÓW I ANALIZA ŚMIERTELNOŚCI

Na podstawie księgi zgonów elbląskiej parafii staromiejskiej wiadomo, że w latach 1701–1725 zmarło w mieście łącznie 1448 katolików¹³. Zapewne liczba ta nie jest dokładna. Księga zmarłych od 10 października 1698 r. do 26 czerwca 1701 r. posiada lukę. Podana jest jedynie adnotacja informująca, że wiele osób, w tym żołnierzy i włóczęgów pochowanych było wówczas potajemnie. Analogiczny zapis występuje pod datą roczną 1704. Co ciekawe, zarówno śluby, jak i chrzty były w tym czasie rzetelnie odnotowywane. Prawdopodobnie praktyka potajemnego grzebania zmarłych w Elblągu była spowodowana ubóstwem parafian, których nie stać było na pochówek z udziałem duchownego. Należy pamiętać, że podczas gdy elitę władzy i patrycjat miejski stanowili luteranie, to katolicy w Elblągu zasilali, przede wszystkim plebs i pospólstwo. Pogrzebano więc na początku XVIII w. poza murami miasta wielu elbląskich katolików bezimiennie i bez żadnych ceremonii religijnych,

¹¹ J. Włodarski, *Losy polityczne (1626–1772)*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 5–65.

¹² ADEg, M Elbląg 15; J. Tandecki, *Zmiany terytorialne i demograficzne*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 66–79.

¹³ Dla porównania w latach 1701–1725 w Elblągu zmarło 10968 ewangelików. Ta znacząca różnica w liczbie zgonów nie powinna jednak dziwić, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że luteranie liczebnie dominowali w mieście. Por. E. Kizik, *Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI–XVIII w.*, w: *750 lat praw miejskich Elbląga*, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 157–160.

podobnie jak przestępców, samobójców, kobiety zmarłe na skutek popołogowej gorączki, cudzołożników, alkoholików i nieochrzczone dzieci¹⁴.

W latach 1708–1714 przez Europę przetoczyła się epidemia dżumy. Do Rzeczypospolitej zaraza dotarła w momencie, kiedy ziemie polskie nękane były przez obce wojska w trakcie wojny północnej. Pierwsze zachorowania odnotowano w 1703 r. na terenach ukraińskich. Stąd w latach 1704–1705 zaraza dotarła na Wołyń, Podole i Ruś Czerwoną. Od 1706 r. dżuma pustoszyła Małopolskę, a następnie Mazowsze. W 1708 r. powietrze morowe dotarło do Torunia, zaś w 1709 r. do Elbląga, Gdańska i Wilna¹⁵.

Po stwierdzeniu pierwszych przypadków zarazy w Toruniu zarówno władze gdańskie, jak i elbląskie wydały rozporządzenia w języku polskim i niemieckim odnośnie do wdrożenia środków mających na celu ustrzeżenie mieszkańców przed chorobą. Nakazano m.in. usunięcie wszelkich nieczystości z miasta, a od podróży wymagano okazania paszportów zdrowotnych. Już w październiku 1708 r. stwierdzono zachorowania w okolicach Elbląga, w Tolkmicku, Myszewie i Tczewie. Wszystko wskazywało na to, że jeszcze w listopadzie tego samego roku mór ogarnie Elbląg. Jednakże pierwsze zgony spowodowane zarazą miały miejsce w drugiej połowie 1709 r. Na powstrzymanie zarazy niewątpliwie wpływ miała długa i mroźna zima. Zimą z przełomu 1708 i 1709 r. uważa się za jedną z najcięższych w całym okresie nowożytnym. Niska temperatura utrzymywała się od końca października, aż do połowy maja. Tym sposobem dżuma pojawiła się w Elblągu dopiero w sierpniu 1709 r. Jeszcze 23 lipca Elbląg zerwał kontakty pocztowe z Gdańskiem, w którym pojawiły się ogniska chorobowe. Elbląskie władze miejskie zakazały również mieszkańcom udziału w dorocznym gdańskim jarmarku św. Dominika. Wobec osób, które jednak udałyby się do Gdańska, przed ponownym wpuszczeniem do miasta zastosowano czterdziestodniową kwarantannę. Zwiększono też kontrolę przy bramach wjazdowych, a przybyszów z Prus Książęcych, Warmii i Litwy postanowiono wydalic z Elbląga. Mimo obostrzeń i wzmoczonej kontroli miastu nie udało się uniknąć wysokiej liczby zakażeń i zgonów. W latach 1709–1710 zmarło 2442 ewangelików. Wzrost zgonów w tym okresie przedstawiają również elbląskie metrykalia katolickie¹⁶.

W księdze zmarłych parafii św. Mikołaja w 1709 r. odnotowano najwyższą na przestrzeni 25 lat liczbę zgonów. Zmarło wówczas, aż 133 katolików, w tym 58 kobiet, 36 mężczyzn i 39 dzieci. Jeśli porównamy tę liczbę z rokiem 1708, kiedy liczba umarłych wyniosła zaledwie 27 osób, to stwierdzamy, że nastąpił wzrost śmiertel-

¹⁴ E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998, s. 45–66; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, Elbląg 2005, s. 147.

¹⁵ E. Kizik, *Denkmahl der Pestilenz – pomnik zarazy wystawiony przez historyków*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 9–12.

¹⁶ E. Kizik, *Gdańsk i Elbląg w czasach zarazy 1709–1710 roku*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 99–111; Tenże, *Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI–XVIII w.*, s. 157–160.

ności o blisko 500%. Warto odnotować, że w 1710 r. mimo trwania w mieście pandemii księga wymienia już „tylko” 72 zmarłych katolików¹⁷.

Zarówno wśród katolików, jak i luteran zaraza dotknęła, przede wszystkim warstwy uboższe. Znikomy odsetek zgonów wśród patrycjatu świadczy o prawdopodobnym opuszczeniu miasta przez większość zamożnych na wieść o zbliżającej się epidemii. Jeśli chodzi natomiast o kwestię miejsca pochówków, to biedotę grzebano najczęściej na pozamiejskich, prowizorycznych cmentarzach epidemicznych, natomiast bogatszych mieszkańców na cmentarzach przykościelnych oraz w świątyniach. Według księgi zgonów w 1709 r. 23 katolików pochowano na cmentarzu ubogich, 3 na cmentarzu przy kościele św. Mikołaja a 13 wewnątrz kościoła. Niestety trudno zidentyfikować miejsca pochówku pozostałych 94 osób wyznania katolickiego. Być może zostały pogrzebane właśnie na cmentarzu epidemicznym. Zaraza w miastach pruskich „zagościła” do 1711 r. Zaś w 1720 r. całkowicie zniknęła z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁸.

Najmniej zgonów odnotowano w analizowanej księdze metrykalnej w 1702 r. Zmarło wówczas 12 osób, w tym 7 kobiet i 5 mężczyzn. Co prawda księga zmarłych w 1701 r. wymienia tylko 7 przypadków, ale do 26 czerwca tego roku brak adnotacji w metrykaliach. Poza wspomnianym 1709 r., w pozostałych latach roczna liczba zmarłych nie przekraczała 100 osób. Pewnym odstępstwem od tej normy był rok 1723, kiedy to odnotowano 103 zgony, w tym 66 dzieci, 17 kobiet i 20 mężczyzn. Była to głównie biedota o czym świadczy, aż 79 pochówków na cmentarzu ubogich¹⁹.

Należy zauważyć, że cmentarz ubogich był stałym miejscem pochówku elbląskich katolików w nowożytności. W latach 1701–1725 na 1448 umarłych 681 osób spoczęło właśnie tamże. Najprawdopodobniej katolików tam pogrzebanych było jednak znacznie więcej. Mogą o tym świadczyć zupełnie opuszczone w księdze zgonów w 1714 r. informacje o miejscach pochówku. Niewiele wnosi również zapis o miejscu pogrzebania zmarłego „in caemeterio”, którą bardzo często odnajdujemy w księdze zgonów²⁰.

Wątpliwości dotyczą również wieku osób zmarłych. Ustalono jednak, że około 45% wszystkich zmarłych w latach 1701–1725 stanowiły dzieci, kobiety stanowiły blisko 26%, a mężczyźni 29%. Najwyższa śmiertelność występowała wśród dzieci kilkutygodniowych i kilkumiesięcznych oraz w przedziale 1–4 lat. Natomiast w przedziale wiekowym 10–15 lat liczba zgonów była znikoma. W grupie dorosłych zarówno kobiet jak i mężczyzn, najwyższa śmiertelność dominowała w przedziale wiekowym 40–70 lat²¹.

Analizując śmiertelność katolików elbląskich z perspektywy ich stanu cywilnego wśród kobiet najwięcej zgonów ustalono wśród mężatek. Można się doliczyć 113 takich przypadków. Pojawiają się oczywiście także wdowy (27) i panny (4).

¹⁷ ADEg, M Elbląg 15; W. Zawadzki, *Przeszłość Elbląga w katolickich księgach metrykalnych zapisana*, s. 19–30.

¹⁸ E. Kizik, *Gdańsk i Elbląg w czasach zarazy 1709–1710 roku*, s. 99–111; Tenże, *Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI–XVIII w.*, s. 161–178.

¹⁹ ADEg, M Elbląg 15.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

Pozostałe 231 kobiet trudno zidentyfikować, ponieważ przy ich imieniu nie podano żadnych szczegółowych informacji. Problem pojawia się również przy próbie określenia stanu cywilnego mężczyzn i poziomu śmiertelności w tej grupie. Przy ich imionach, nazwiskach, miejscu pochówku i ewentualnym zawodzie, niestety bardzo często nie zawarto żadnych danych odnośnie do ich stanu cywilnego²².

Przy informacjach niektórych zmarłych elbląskich katolikach w księdze zgonów zamieszczano krótkie dane dotyczące wykonywanego zawodu. Oprócz licznych żebraków wywodzących się głównie z Korony i Rusi, odnotowano murarzy, powroźników krawców, sukienników, szewców, kołodziejów. Liczna grupa kobiet pełniła funkcję służących u bogatszych mieszkańców Elbląga. Księga zgonów wspomina również sporą liczbę polskich, szwedzkich i saksońskich żołnierzy i ich dzieci. Niewątpliwie był to skutek toczącej się w latach 1700–1721 wojny północnej. Podczas jej trwania Rzeczpospolita stała się terenem przemarszu wojsk rosyjskich, szwedzkich i saksońskich. W latach 1703–1710 w Elblągu stacjonowały oddziały szwedzkie, a w latach 1710–1712 wojska rosyjskie. Z kolei pojawiający się w księdze od 1713 r. żołnierze saksońscy to wynik wkroczenia tych wojsk do miasta 25 października 1712 r. Z osób związanych z posługą kościelną, oprócz duchownych, zapisy metrykalne wymieniają też kantorów kościelnych (m.in. Jan Schapke, Krzysztof Pontamus) oraz wityrków (m.in. Jan Antoni Geith)²³.

Wśród elbląskich katolików odnajdujemy też nieliczne osoby zamożne i wysoko usytuowane w lokalnej społeczności. Do grona takich obywateli należała rodzina Trebelsów. Zmarły 4 września 1724 r. i pochowany przy ołtarzu Matki Bożej w kościele św. Mikołaja Arnold Trebels był znanym elbląskim winiarzem, rodem z Kolonii²⁴. Nazwisko Trebels wielokrotnie pojawia się na kartach księgi zmarłych²⁵.

Metrykalia wymieniają również prominentne osobistości, jak zmarłą 15 czerwca 1720 r. i pochowaną w kaplicy Świętego Michała Archanioła Helenę Działyńską, żonę wojewody pomorskiego²⁶ oraz Jana Steinke, notariusza Nowego Miasta Elbląga²⁷.

Kwestią o której warto wspomnieć jest pochodzenie terytorialne ludności odnotowanej w księdze zgonów w latach 1701–1725. Obok rodowitych mieszkańców Elbląga istniała też spora grupa ludności wywodzącej się z innych pruskich ośrodków wiejskich i miejskich (na przykład Bisztynek, Braniewo, Dąbrowa, Lidzbark War-

²² ADEg, M Elbląg 15.

²³ Tamże; J. Włodarski, *Losy polityczne (1626–1772)*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 5–65.

²⁴ W. Zawadzki, *Przeszłość Elbląga w katolickich księgach metrykalnych zapisana*, s. 19–30.

²⁵ 8 kwietnia 1710 – Antoni Trebels, syn Arnolda pochowany w kościele. 6 maja 1710 – Albert Trebels pochowany w kościele. 15 maja 1713 – Lambert Trebels pochowany w kościele. 27 maja 1713 – Regina Trebels. 6 grudnia 1718 – Anna Maria Trebels 4,5 letnia córka Arnolda pochowana w kościele. 4 września 1724 – Arnold Trebels. Por. ADEg, M Elbląg 15.

²⁶ Jan Ignacy Działyński był synem kasztelana elbląskiego Jana Działyńskiego. Przed 1692 r. objął starostwo tołkmićkie, a w 1699 r. jako poseł reprezentował województwo pomorskie na Sejmie. 14 kwietnia 1703 r. został wojewodą pomorskim. W wyniku nominacji na stanowisko wojewody zrzekł się starostwa tołkmićkiego na rzecz Tomasza Działyńskiego. W ramach rekompensaty uzyskał starostwo skarszewskie. Zmarł w listopadzie 1724 r. Por. K. Mikulski, *Urządnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku*, Wrocław 1990, s. 137.

²⁷ Wiadomo jedynie, że zmarł 17 lutego 1712 r. Pochowano go w krypcie kościoła św. Mikołaja w Elblągu. Por. ADEg, M Elbląg 15.

miński, Wierciny) a nawet z innych regionów Rzeczypospolitej i państw (na przykład Saksonia, Brandenburgia, Śląsk, Korona, Ruś, Wielkie Księstwo Litewskie)²⁸.

Elbląskie księgi metrykalne, w tym analizowana księga zgonów, są kluczowymi dokumentami archiwalnymi do badania składu personalnego elbląskiej parafii staromiejskiej św. Mikołaja w latach 1701–1725. Niektórzy elbląscy duchowni spoczęli w kryptach grzebalnych kościoła staromiejskiego św. Mikołaja.

W omawianym ćwierćwieczu urząd proboszcza w Elblągu pełniło trzech duchownych, Andrzej Nycz (1699–1715)²⁹, Gottfried Henryk von Eulenburg (1715–1717)³⁰ oraz Bernard Teodor von Schenk (1718–1732)³¹.

Proboszczowie elbląscy sprawowali równocześnie urząd oficjała elbląskiego. Urząd ten powołał do istnienia w 1665 r. biskup warmiński Stefan Wydźga. Pierwszym oficjałem został ks. Franciszek Apel, prepozyt parafii św. Mikołaja w latach 1663–1683. Zamiarem biskupa było podniesienie prestiżu urzędu proboszcza ka-

²⁸ ADEg, M Elbląg 15.

²⁹ Andrzej Nycz ukończył studia filozoficzne w Braniewie, a następnie w 1687 r. wyjechał do Rzymu, gdzie uzyskał tytuł doktora obojga praw. 4 kwietnia 1699 r. w katedrze chełmińskiej otrzymał subdiakoniat. W 1699 r. mianowano go też proboszczem w Elblągu. Funkcję tę pełnił do 1715 r. Na okres jego prepozytury przypadły trudne dla miasta wydarzenia. W latach 1698–1700 miasto okupowali Brandenburczycy. Następnie w trakcie wojny północnej w Elblągu stacjonowały wojska szwedzkie, moskiewskie i saksońskie. Z kolei w 1709 r. miasto opanowało morowe powietrze. Trudna sytuacja polityczna i gospodarcza Elbląga, kiepskie relacje ks. Nycza z niechętną mu Radą Miejską, spowodowały zwolnienie go z elbląskiego probostwa przez biskupa Teodora Andrzeja Potockiego. W 1716 r. Andrzej Nycz objął komendę na zamku biskupim w Lidzbarku Warmińskim, a w latach 1718–1719 był notariuszem w konsystorzu w Kamieniu Krajeńskim. W latach 1720–1741 pełnił funkcję proboszcza w Lichnowach oraz był surogatem oficjała gdańskiego w diecezji wrocławskiej. Zmarł w 1741 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, Elbląg 2005, s. 146–150.

³⁰ Gottfried Henryk baron von Eulenburg pochodził z Prus Książęcych, ze wsi Galiny. Był protestantem. Po śmierci żony w 1696 r. zbliżył się do Kościoła katolickiego. W latach 1696–1699 odbył podróż do Rzymu, gdzie zaprzyjaźnił się z kartuzami. W 1709 r. przyjął święcenia kapłańskie. Dzięki bardzo dobrym relacjom z biskupem kamienieckim uzyskał probostwa w Kamieńcu i Gninie oraz godność kanonika. 12 października 1712 r. objął parafię w Braniewie. Niestety nie odnalazł się w tamtejszym środowisku. 24 października 1715 r. został proboszczem w parafii św. Mikołaja w Elblągu. Elbląg okazał się jednak równie trudną placówką, co Braniewo. Ciągłe spory z luterancką Radą Miejską i jej niechęć wobec środowiska katolickiego utrudniały pracę duszpasterską w mieście. 7 lipca 1717 r. doszło do zawarcia umowy między władzami miasta a biskupem warmińskim a dużą rolę w jej przygotowaniu odegrał ks. Eulenburg. Na mocy tej umowy katolicy nowożeńcy byli zobowiązani do zawarcia małżeństwa w świątyni katolickiej św. Mikołaja, natomiast akatolicy albo miesznani nowożeńcy mieli prawo wyboru świątyni. W sierpniu 1717 r. ksiądz Eulenburg zrezygnował z elbląskiej prepozytury i osiadł w rodzinnym pałacu w Galinach. Wspomagał klasztor franciszkański w Stoczku Warmińskim oraz był hojnym patronem parafii protestanckiej w Galinach. Ostatecznie przeniósł się do Fromborka, gdzie zmarł jako kanonik 23 lipca 1730 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 150–153.

³¹ Bernard Teodor baron von Schenk urodził się ok. 1675 r. w Bawarii. Wiadomo, że w 1706 r. przebywał na dworze papieskim. 12 czerwca 1715 r. papież mianował Schenka kanonikiem i dziekanem kapituły warmińskiej. Po rezygnacji Eulenburga biskup Potocki zatwierdził kandydaturę Schenka na stanowisko elbląskiego proboszcza. Schenk walczył z Radą Miejską o traktowanie katolików na równi z luteranami. Już w 1719 r. odprawił pogrzeb dziecka z głośną procesją na cmentarz. Do tej pory katolicy mogli tylko wyprowadzać zmarłego na miejsce pochówku w ciszy. Jeszcze bardziej bulwersujące dla Rady było postanowienie Schenka o zorganizowaniu procesji

tolickiego w luterańskim Elblągu. Do zadań oficjała należało rozstrzyganie między innymi w sprawach dotyczących sakramentu małżeństwa. Niechętnie do oficjałów ustosunkowana była Rada Miejska, której nie podobało się, że dzięki poczynaniom oficjałów w kościele św. Mikołaja związki małżeńskie mogą zawierać nie tylko nowożeńcy katolicy, ale także luterańscy oraz wyznaniowo mieszań³².

Z kolei funkcję elbląskich wikariuszy i duszpasterzy pomocniczych w latach 1701–1725 pełnili: Jerzy Schrötter³³, Michał Scholasta³⁴, Andrzej Neufeld³⁵, Chryzostom Werner³⁶, Wawrzyniec Mateblowski³⁷, Michał Józef Klein³⁸, Krzysztof An-

---

ulicami Elbląga w uroczystość Bożego Ciała. Ostatecznie nie doszło do procesji, ale w zamian za to ustępstwo prepozyt wywalczył zatrudnienie przez Radę katolickiego trębacza na wieży kościelnej. Innym punktem spornym okazało się sprowadzenie do Elbląga zakonu katarzynek. Również na to przedsięwzięcie władze nie wyraziły zgody. W 1726 r. na polecenie biskupa dokonał wizytacji parafii w kilku dekanatach diecezji warmińskiej. W 1727 r. był członkiem komisji w Mitawie, która zajmowała się rodem Kettelerów, lenników Polski w Kurlandii. Schenk zrezygnował w 1732 r. z elbląskiej prepozytury. Pozostał dziekanem kapituły warmińskiej. W 1744 r. uszedł z Warmii w okolice Gdańska zagrożony przez wojska rosyjskie. Ostatecznie zrezygnował z funkcji kanonika fromborskiego i osiadł w Regensburgu, gdzie zmarł 14 marca 1749 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 153–158.

³² M. Józefczyk, *Z problematyki wyznaniowo-demograficznej Elbląga w latach 1675–1874*, s. 135–143.

³³ Jerzy Schrötter urodził się 4 października 1663 r. Uczęszczał do jezuickiego gimnazjum w Reszlu. Wstąpił do zakonu jezuitów w Wilnie. Od 1697 r. wielokrotnie przebywał w Świętej Lipce. W latach 1700–1701 pełnił funkcję kaznodziei w Elblągu, a w latach 1702–1704 w Dzierzgoniu. Do 1708 r. był superiorem w Świętej Lipce. W latach 1708–1709 piastował stanowisko misjonarza dworskiego i kaznodziei biskupa Załuskiego. Zmarł we wrześniu 1710 albo styczniu 1711 r. zarażony dżumą wskutek posługiwania chorym w Świętej Lipce. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 251.

³⁴ Michał Scholasta w latach 1700–1701 był duchownym przy kościele św. Mikołaja w Elblągu. Metrykalia wspominają o nim po raz pierwszy 17 października 1700 r. a po raz ostatni 16 września 1701 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 251.

³⁵ Andrzej Neufeld urodził się ok. 1673 r. w Gdańsku. W 1694 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. W 1698 r. uzyskał diakonat a następnie prezbiterat. W latach 1701–1706 sprawował posługę duszpasterską w Elblągu. Zamordowano go na pograniczu polsko-śląskim. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 251–252.

³⁶ Chryzostom Werner był kadyńskim bernardynem. Prawdopodobnie od 4 sierpnia 1701 do 5 września 1701 r. zastępował ks. Neufelda w Elblągu. Zmarł 18 sierpnia 1722 r. jako gwardian klasztoru w Stoczku Warmińskim. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 252; W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, Elbląg 2015, s. 166.

³⁷ Wawrzyniec Mateblowski ok. 1700 r. był duchownym w Bartągu, a w 1701 r. pełnił funkcję kaznodziei w Elblągu. Zmarł 8 stycznia 1703 r. i został pochowany w elbląskim kościele parafialnym. Por. ADEg, M Elbląg 15; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 252.

³⁸ Michał Józef Klein urodził się ok. 1675 r. W 1697 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. 25 grudnia 1701 r. przyjął święcenia kapłańskie, a 9 lutego 1702 r. został wikariuszem katedralnym. W 1704 r. podobnie jak Chryzostom Werner zastępował elbląskiego komendarza Neufelda. Następnie powrócił na swoje wcześniejsze stanowisko we Fromborku. Zmarł 18 września 1710 r. zarażony dżumą w Pieniężnie. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 252.

drzej Schulz³⁹, Szymon Franciszek Lorkowski⁴⁰, Jan Józef Knobloch⁴¹, Bartłomiej Józef Andreae⁴², Michał Józef Nowakowski⁴³, Wawrzyniec Gorczycki⁴⁴, Daniel Reichardt⁴⁵, Michał Łaszewski⁴⁶, Antoni Benedykt Rautenberg⁴⁷,

³⁹ Krzysztof Schulz (Schultz) urodził się ok. 1671 r. w Kreuzburgu. Był nawróconym z protestantyzmu katolikiem. W 1694 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. W 1699 r. przyjął święcenia kapłańskie. W tym samym roku mianowano go wikariuszem we fromborskiej katedrze. Następnie wyjechał na studia do Rzymu. W latach 1704–1705 był duchownym w Elblągu. Pojawił się tam ponownie na kilka miesięcy w 1710 r. W latach 1705–1712 pełnił funkcję proboszcza w Braniewie, gdzie zmarł w listopadzie 1712 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 253.

⁴⁰ Szymon Franciszek Lorkowski urodził się ok. 1677 r. w Wójtowie. W 1693 r. podjął studia w Reszlu. W latach 1706–1710 pełnił funkcję kaznodzieli w kościele św. Mikołaja w Elblągu. W latach 1710–1712 był wikariuszem oraz polskim kaznodzieją w katedrze fromborskiej. W 1722 r. został sekretarzem kapituły a w 1724 r. objął probostwo olsztyńskie. Zmarł 8 lutego 1731 r. w Olsztynie. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 253.

⁴¹ Jan Józef Knobloch pochodził z diecezji warmińskiej. W 1694 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. W 1698 r. przyjął święcenia kapłańskie w katedrze chełmińskiej. W latach 1699–1705 był wikariuszem w Jezioranach, a w latach 1706–1710 w Elblągu. W 1710 r. objawwszy probostwo w Tolkmicku zmarł w tym samym roku. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 253.

⁴² Bartłomiej Józef Andreae urodził się ok. 1678 r. na terenie dawnej diecezji sambijskiej. W 1708 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1710 r. W latach 1710–1714 był wikariuszem w Elblągu, a w latach 1714–1717 wikariuszem zamkowym w Olsztynie. W 1717 r. ponownie znalazł się w Elblągu. Zmarł 19 kwietnia 1719 r. i został pochowany w kaplicy św. Józefa w tamtejszym kościele parafialnym. Por. ADEg, M Elbląg 15; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 253–254.

⁴³ Michał Józef Nowakowski w 1701 r. był duchownym w Ramsowie, a w latach 1708–1711 w Biskupcu. Od 27 marca 1711 r. pełnił posługę kaznodziejską w Elblągu, gdzie zmarł 1 stycznia 1712 r. na gruźlicę. Został pochowany w krypcie kościoła św. Mikołaja w Elblągu. Por. ADEg, M Elbląg 15; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 254.

⁴⁴ Wawrzyniec Gorczycki urodził się w Braniewie. W 1701 r. przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1704–1705 był wikariuszem w Mątowach Wielkich. Z kolei w latach 1705–1712 pełnił funkcję komendarza w Miłoradzu. W latach 1712–1714 był kaznodzieją polskim w Elblągu. W 1715 r. otrzymał komendę w Sętalu. Zrezygnował z niej 31 stycznia 1716 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 254.

⁴⁵ Daniel Reichardt urodził się w 1680 r. w Reszlu. W 1703 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie, skąd został wydalony w 1705 r. Następnie studiował w Warszawie. W latach 1714–1716 pełnił posługę kapłańską w Elblągu. Następnie trafił do Bisztyńka. W latach 1717–1722 był beneficjentem w Reszlu. W 1727 r. objął probostwo we Franknowie, gdzie zmarł w 1744 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 255.

⁴⁶ Michał Łaszewski (Łoszewski) urodził się ok. 1678 r. na Pomorzu. W 1695 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. W 1713 r. został duchownym w Purdzie. W 1715 r. po odejściu prepozyta Nycza objął do momentu przybycia nowego proboszcza komendę w Elblągu. W 1717 r. Łaszewski reaktywował działające na początku XVI w. przy kościele bractwo św. Anny i podporządkował je warszawskiemu arcybractwu św. Anny. Co wtorek odprawiał też przy ołtarzu św. Anny mszę dla bractwa. W Elblągu przebywał do 1719 r. W latach 1720–1728 pełnił funkcję proboszcza w Lamkowie. Zmarł w Lamkowie w lipcu 1751 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 255.

⁴⁷ Antoni Benedykt Rautenberg urodził się w 1686 r. w Dobrym Mieście. W latach 1711–1715 był wikariuszem w rodzinnej miejscowości. Od 1716 do 1718 r. pełnił posługę kapłańską w Elblągu.

Mateusz Mallet⁴⁸, Andrzej Reiss⁴⁹, Benedykt Reinhold Voigt⁵⁰, Jerzy Krzysztof Lebach⁵¹, Franciszek Dubelius⁵², Piotr Schulz⁵³, Jan Schwan⁵⁴.

ZAKOŃCZENIE

Zachowała się bardzo duża ilość dokumentów archiwalnych do badania przeszłości Elbląga w okresie nowożytnym. Są one przechowywane głównie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie oraz w berlińskim Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Wiele dokumentów z tych archiwów wykorzystano już w opracowaniach źródłowych oraz w monografiach poświęconych miastu, przede wszystkim w ośmiotomowej *Historii Elbląga (1993–2006)*. Trzeba podkreślić, że dotąd rzadko historycy sięgali po bardzo specyficzny materiał archiwalny jakim są metrykalia. W niniejszym artykule

---

W latach 1718–1726 był beneficjentem różańcowym w Olsztynie. W 1722 r. był niemieckim kaznodzieją we Fromborku. W 1726 r. objął probostwo w Pieniężnie, gdzie zmarł 24 maja 1755 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 255–256.

⁴⁸ Mateusz Mallet urodził się w 1679 r. w Zalewie. W 1701 r. wstąpił do Alumnatu Papieskiego w Braniewie. W latach 1716–1717 był kapłanem w Elblągu. W 1723 r. został beneficjentem św. Anny w Olsztynie. W 1726 r. z powodów dyscyplinarnych odesłano go do Warszawy. W 1727 r. powrócił na Warmię i został skierowany do Braniewa. Nie wiadomo kiedy i gdzie umarł. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 256.

⁴⁹ Andrzej Reiss od 29 maja do 26 września 1717 r. był kapłanem w Elblągu. W 1718 r. został kaznodzieją w Braniewie, a w 1753 r. dziekanem w Lęborku. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 256.

⁵⁰ Benedykt Reinhold Voigt urodził się ok. 1676 r. w Królewcu. W 1704 r. był wikarym w Grzędzie, w latach 1706–1708 w Reszlu, a 1714–1718 w Gdańsku. W 1718 r. został kapłanem w Elblągu. Przebywał tutaj jednak krótko, bo do 1719 r. W latach 1720–1725 był wikariuszem w katedrze fromborskiej. W 1725 r. objął probostwo w Kochanówce, a w 1728 r. w Krekolach, gdzie zmarł w 1749 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 256.

⁵¹ Jerzy Krzysztof Lebach urodził się w 1694 r. w Barczewie. W 1719 r. uzyskał święcenia kapłańskie. W latach 1719–1722 był wikariuszem w Elblągu. 13 listopada 1722 r. został wikariuszem we Fromborku. W 1723 r. objął probostwo w Biskupcu a w 1739 r. również wiceprobostwo w Barczewie. Zmarł w 1744 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 256–257.

⁵² Franciszek Dubelius w latach 1719–1720 był duchownym w parafii św. Mikołaja w Elblągu. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 257.

⁵³ Piotr Schulz urodził się w Klebarku. W 1714 r. przyjął święcenia kapłańskie. W 1719 r. był wikariuszem w Purdzie, a w latach 1720–1729 w Elblągu. W 1729 r. objął probostwo w swojej rodzinnej miejscowości, gdzie zmarł w 1747 r. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 257.

⁵⁴ Jan Schwan urodził się w 1696 r. Pochodził z Braniewa. W latach 1720–1733 był kapłanem oraz kaznodzieją niemieckim w Elblągu. W 1733 r. otrzymał komendę w Tolkmicku, a w 1736 r. tamtejsze probostwo. Schwan wspomagał finansowo kadyński klasztor bernardynów, a w 1743 r. podarował mu książki. Nie zapomniał też o parafii w Elblągu. Jako fundację wieczystą przekazał na tamtejszych biednych katolików sporą sumę pieniędzy. Zmarł 5 maja 1773 r. w Tolkmicku. Por. M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, s. 257; W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardynskiego w Kadynach*, s. 44, 66.

wykorzystano tylko metrykalia katolickie, ale zachowała się analogiczna baza źródłowa również dla kilku elbląskich świątyń luterzańskich. Dopiero komplementarne ich analizowanie daje pełniejszy obraz sytuacji religijnej, społecznej i demograficznej w nowożytnym Elblągu.

Tabela 1. Statystyka zgonów w kościele św. Mikołaja w Elblągu w latach 1701–1725

Rok	Liczba wszystkich zgonów	Liczba zmarłych dzieci	Liczba zmarłych kobiet	Liczba zmarłych mężczyzn
1701	7	2	4	1
1702	12	0	7	5
1703	25	11	7	7
1704	20	12	6	2
1705	16	5	3	7
1706	22	8	6	8
1707	18	6	7	5
1708	27	6	10	11
1709	133	39	58	36
1710	72	17	24	31
1711	28	12	9	7
1712	48	17	9	22
1713	63	28	19	16
1714	69	40	11	18
1715	75	27	19	29
1716	82	21	23	38
1717	52	27	8	17
1718	81	41	20	20
1719	64	45	7	12
1720	82	39	24	19
1721	91	40	21	30
1722	89	51	17	21
1723	103	66	17	20
1724	85	45	18	22
1725	84	48	21	15
Razem	1448	654	375	419

Źródło: ADEg, M Elbląg 15.

**KATOLICY ELBLĄSCY W PIERWSZYM ĆWIERĆWIECZU XVIII W.
W ŚWIETLE KSIĘGI ZGONÓW PARAFII STAROMIEJSKIEJ**

STRESZCZENIE

Prusy Królewskie w XVIII wieku stanowiły najbardziej rozwinięty region Rzeczypospolitej. Elbląg obok Gdańska i Torunia był największym miastem Prus Królewskich. Początek XVIII wieku obfitował w negatywne dla tego ośrodka miejskiego i całego państwa wydarzenia. W 1700 r. wybuchła wojna północna, która trwała aż do 1721 r. Równoległe przez Europę przetoczyła się również epidemia dżumy. W niektórych rejonach sięgnęła nawet kilkudziesięciu procent. Celem artykułu jest przedstawienie środowiska elbląskich katolików oraz przeanalizowanie poziomu śmiertelności w tej grupie w oparciu o księgę zgonów parafii staromiejskiej św. Mikołaja.

**THE CATHOLICS OF ELBLĄG IN THE FIRST QUARTER
OF THE 18TH CENTURY IN THE LIGHT
OF THE DEATH BOOK OF THE OLD TOWN PARISH**

SUMMARY

Royal Prussia was the most developed region of the Republic of Poland in the 18th century. Elbląg, along with Gdańsk and Toruń, was the largest city in Royal Prussia. The beginning of the 18th century was full of negative events for this city and the whole state. Already in 1700 the Northern War broke out, which lasted until 1721. At the same time, a plague epidemic broke out in Europe. In some areas it even reached several dozen percent. The aim of this article is to present the environment of the Catholics of Elbląg and to analyse the mortality rate in this group on the basis of the death book of the Old Town parish of St. Nicholas.

**KATHOLIKEN VON ELBING IM ERSTEN VIERTEL
DES 18. JAHRHUNDERTS IM LICHT DES STERBEBUCHS
DER ALTSTÄDTER PFARREI**

ZUSAMMENFASSUNG

Das Königliche Preußen war im 18. Jahrhundert die am weitesten entwickelte Region der Republik Polen. Elbing war neben Danzig und Thorn die größte Stadt des Königlichen Preußens. Der Beginn des 18. Jahrhunderts war voller negativer Ereignisse für diese Stadt und den ganzen Staat. Bereits im Jahr 1700 brach der Nordische Krieg aus, der bis 1721 dauerte. Zur gleichen Zeit brach in Europa eine Pestepidemie aus. In einigen Gebieten erreichte sie sogar mehrere Dutzend Prozent. Ziel dieses Artikels ist es, das Umfeld der Katholiken von Elbing darzustellen und die Sterblichkeitsrate in dieser Gruppe auf der Grundlage des Sterbepbuchs der Altstadtpfarrei St. Nikolaus zu analysieren.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Diecezji Elbląskiej, M Elbląg 15.
- Baniak K., *Elbląg w polityce wewnętrznej Stefana Batorego*, w: *Rocznik Elbląski*, t. 27, 2016, s. 51–86.
- Czaja R., Nawroński T., *Pierwotny Elbląg*, w: *Historia Elbląga*, Tom I (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk 1993, s. 60–130.
- Gierszewski S., *Elbląg. Przeszość i teraźniejszość*, Gdańsk 1970.
- Józefczyk M., *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, Elbląg 2005.
- Józefczyk M., *Z problematyki wyznaniowo-demograficznej Elbląga w latach 1675–1874, w: Między Wileńszczyzną a Prusami. Polityka. Społeczeństwo. Kultura (XIII–XX w.)*, red. J. Włodarski, Gdańsk 1998, s. 135–143.
- Kizik E., *Denkmahl der Pestilenz – pomnik zarazy wystawiony przez historyków*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 9–12.
- Kizik E., *Gdańsk i Elbląg w czasach zarazy 1709–1710 roku*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 99–111.
- Kizik E., *Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI–XVIII w.*, w: *750 lat praw miejskich Elbląga*, red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 157–178.
- Kizik E., *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998.
- Mikulski K., *Urzędnicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku*, Wrocław 1990.
- Pawlak M., *Reformacja i kontrreformacja. Kościoły i wyznania*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 173–194.
- Szczuczko W., *Polityczno-gospodarcze przesłanki rozwoju miasta*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 5–17.
- Szczuczko W., *W nurcie polityki*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 276–301.
- Szorc A., *Rywalizacja katolików z luteranami o kościół św. Mikołaja w Elblągu 1520–1621. Źródła do dziejów reformacji w Prusach Królewskich*, Olsztyn 2002.
- Tandecki J., *Rozwój przestrzenny miasta i jego stosunki ludnościowe*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 1 (1466–1626), red. A. Groth, Gdańsk 1996, s. 18–29.
- Tandecki J., *Zmiany terytorialne i demograficzne*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 66–79.
- Wałdoch S., *Początki reformacji w Elblągu i jego regionie*, w: *Rocznik Elbląski*, t. 4, 1969, s. 14–18.
- Włodarski J., *Losy polityczne (1626–1772)*, w: *Historia Elbląga*, Tom II, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 5–65.
- Zawadzki W., *Katolickie księgi metrykalne diecezji elbląskiej*, w: *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 84, 2005, s. 373–393.
- Zawadzki W., *Luterska hegemonia wyznaniowa w nowożytnym Elblągu*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018, s. 171–180.
- Zawadzki W., *Ożenki katolickie jako element ruchu migracyjnego w nowożytnym Elblągu*, w: *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2016, s. 195–205.

Zawadzki W., *Proces marginalizacji katolików w protestanckim Elblągu na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Państwo i Kościół wobec wolności obywatelskich oraz wyznaniowych mieszkańców we wczesnonowożytnej Europie*, red. Z. Hundert, D. Milewski, Warszawa 2018, s. 78–88.

Zawadzki W., *Przeszłość Elbląga w katolickich księgach metrykalnych zapisana*, w: *RE*, t. 26, 2015, s. 19–30.